

Насиров Т.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Насиров Т.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

T. Nasirov

PROBLEMATIC ISSUES OF THE STATE LANGUAGE

УДК:37.43

Макалада укуктук маданияттын ажарын ачкан жалпы элдик маданияттын соолгус булагы – тил экендиги даңазаланган жана мамлекеттик тилибиздеги көйгөйлүү маселелер каралган.

В статье проводится актуализация языка как неиссякаемого источника народной культуры и правового сознания, а также рассматриваются проблемы государственного языка.

In the article, the language is actualized as an inexhaustible source of national culture and law consciousness, and the state language issues are also taken into consideration.

Учурдагы Кыргыз Республикасынын титулдук эли болгон кыргыздар Борбордук Азияда жашаган элдердин эң байыркы экендиги талашсыз. Ушундан улам тилибиздин өмүр – жашы бери эле болду дегенде 5-6 миң жылдын ары жагында жатат. Атактуу акыныбыз Э.Ибраев айткандай ар бир улуттун улуттун далилдеген эң негизги белгиси ошол элдин эне тили болуп саналат. Кыргызстан деген мамлекетте кыргыз тили «Мамлекеттик тил» деген даражага ээ болгондугуна быйыл 24 жыл толоруна карабастан кыргыз тили толук кандуу колдонулбай жатканы баарыбызга белгилүү. Бүгүнкү күндө мамлекеттик тилдин көйгөйлүү маселелерин четтен саноого болот.

Эгерде ой жүгүртө турган болсок адеп башы – тил! Ачуу да тил. Таттуу да тил! – деген бабаларыбыз. Ок өтпөгөн караташты тил кыйратат! – деп айтышкан элибиз. Көркөм чыгарманын эң башкы касиети – тил. Тил байлыгы – жандуу сөздөрдө, элдик чыгармаларда. Буга эпосторубуз мисал боло алат. Байыркыны урматтоо – нагыз маданияттын белгиси! – деп, бизге насаат калтырышкан. Улуттук маданияттын ажарын ачкан жалпы элдик маданияттын соолгус булагы – тил.

Эч кайсы тилди кем баалоого болбойт. Неге дегенде жер жүзүндө сүйлөнгөн бардык жандуу тилдер негизинен эки булактан байып өнүгөт. Биринчиси – ар бир тилдин өз булагы. Экинчиси – өзүндө жокторду башка тилдерден ооштуруп өзүнүн ички мыйзамына багындырып алуу. Мисалы: дүйнөлүк тилге айланып калган орус тилинин 52% (пайызы) четтен кабыл алынган сөздөр экендиги эч кимге шек туудурбайт. Мюзик – музыка, Иоан – Иван, революционер – революция, ж.б.

Биздин кыргыз тилде дагы башкалардан оошуп, ички мыйзамга багынып төл сөзүбүздөй колдонгон сөздөрүбүз бар. (Адим – адам, кади – казы, ж.б.)

Түрк тилин изилдеген академик В.Радлов:

– Кыргыздар сүйлөгөндө сөз тизмеги ушунчалык кынапталат дейсиң, сөз күүсү, сөз ыргагы тим эле ырдап олтурушкандай жагымдуу угулат! (эшитилет!) – деп окумуштуу дал ошол сөз күчүнөн улам айтканы бекер эмес.

Айтса – айтпаса төгүнбү?, биздин эл сөздү абдан барктап, аны түз маанисиндеби же каймана түрүндөбү кандайдыр бир ойду, накыл кепти так, даана билдиришкен.

Мисалы: 1) «Ит уялса, май берсең жебейт» - бул турмуштан байкалып түз мааниде эле айтылган накыл сөз. Сөөк уурдаган итти уялтсаң, май жебей коюшу чын. Ал эми коом мүлкүнө, жеке кишинин менчигине кол салган ууруну уялтмак тургай соттоп жиберсең да, кылмыш жазасын өтөп келип, оңолбой эле баягы ит оорусу кармайт.

2) «Бала суу төксө, чоң тайып жыгылат». Наадандыктын кесепети төккөн суудан тайып жыгылгандар чоң зыянга учураганы канча.

Дүйнөдө теңдешсиз эпосторду жаратканыбызга карабастан... бизчелик (кыргыздардай) өз тегин, тилин танган, байыркысын унуткан, байыркысын баалабаган жана аны билгиси келбеген бир дагы эл жок. Сөз чынынан бузулбайт. Биз улуттук тилибизди баалабай калдык.

Эне тилибиздин мындай чала жан абалына келишине ким күнөөлүү?, биринчиден кыргыз бийлигинин тилге карата жасаган кайдыгер мамилеси болсо, экинчиден мамлекеттик кызматтардын бардык тепкичтеринде эмгектенип жатышкан көпчүлүк чиновниктердин, интеллигенттердин эне тилин билбей, орусча сайрап, «киргиз» болуп жатканында.

Эне тилибизди ушунчалык ээсиздикке учуратып салдык, ага кайдыгер мамиле жасайбыз. Эне тилдин тазалыгын эч ким талап кылбайт. Көп жашасын деп ата-энелери жакшы үмүт менен койгон Өмүрүлү деген аттарын далайлар Умуралин же Умуралиев кылып алышты. Ал эми Төрөбек – Толя, Айгул – Асяга, Жазы – Яссыга айланышты, ж.б. Раматылык Түгөлбай Сыдыкбеков авабыздын бир айтканы эсимде, ал мындай болуптур. Совет министринин маданий иштер боюнча орун басары болуп иштеген Кусейин Көлбаевдин кабыл алуусуна суранып телефон чалат. Секретарь кыз телефондо авабыздын аты-жөнүн тактап, тез келиңиз кабыл алат дейт. Ал тез келип кирсе секретары да, Көлбаев өзү да сиз белеңиз деп танданышат. Ооба мен элем деп жооп берет. Көрсө секретарь кыз «Студобехер» деген чет элдик киши

кабыл алуунузду суранды деп айтыптыр. Көрдүңүздөрбү тилге кандай мамиле жасашкан.

Чынында эки тилге бирдей жан кейитпей, тек «орус тили экинчи эне тил» деген ураанга жамынып өз башына саясий бизнести камсыз эткен ураанчыл арамзалыктын зыяндуу иштери – баягы жүз соолуктан жүз токсон сегиз козу алдым дегендей эле көз боемочулук.

Жандуу сөз кору сакталган байлыктын ондон бирин биз бүгүн атап айталбайбыз. Өз кемчилигибизди моюнга алганыбыз жакшы. Шаарга келип китеп окуган күндөн тартып: «Биз эми сабаттуубуз» дедик да... Конушуна киндик каныбыз тамган боз үйдө жай олтуруп маек курган ата, эненин кеп – сөзүн элес албадык. Ушул мүнөзүбүз менен тил мыйзамына кайдыгер мамиле жасап эне тилдин кабыл алуусуна туура келсе да, келбесе да зордоп «жаңы сөздөрдү», «жаңы сүйлөмдөрдү» айтып жүрөбүз.

Мисалы: «Трудновоспитуемый» дегенди «кыйын балдар» деп которуп жүрүшөт.

Маааниси жагынан туура келбейт, себеби кишиге карай айтылган «кыйын» – ал мактоо. Бул сөздү «ашынган тентек» десек бардык жагынан төп келет.

Же болбосо: – дежур болдум, мишайт этпе, звонит эт, анализдеп чыктым, рукописин окуп чыктым, статья жаздым, ж.б.

Көрдүңүздөрбү же орусча эмес, же кыргызча эмес карала-торала болуп эле жатып калды. Калайык айтчу жандуу сөздөрдү чаташтырып ашмалтайын чыгарып жатабыз. Ушул жерде бир окуя эске түшөт 1989-жылы октябрь айында Токтогул Сатылгановдун 125 жылдык мааракесинде Туркиядан келген мейман Аким Өзгөн менен сүйлөшүп калдым. Улам эле эмне дедиңиз?, кандай айттыңыз түшүнбөй калдым – деп сурап калат. Бул эмнеге түшүнбөйт деп мен таң калам. Көрсө мен жогорудагыдай кылып орусча-кыргызча аралаштырып сүйлөп жатыптырмын.

СССР маалында бүткүл иш кагаздары орус тилинде жүргүзүлүп, эгер кимдир бирөөлөр кыргыз тилине кичине жан тартса эле, аны «улутчул», «эл душманы» катары күнөөлөйт болчу. Буга түшүнсө болот, анткени тоталитардык режим өкүм сүрүп турган. Эгемендүү болгонубуздан кийин деле мурдагы адатыбыз сакталып калды. Республиканын башкаруу органдарындагы ар кандай жыйындар орус тилинде өткөрүлүп, кыргыз тилинде сүйлөөнү эмнегедир эрөөн көрүшөт.

Мамлекеттик тилибиздин мартабасын көтөрүүдө күч түзүмдөрүнүн (сот, прокуратура, милиция, аскер бөлүктөрү ж.б.) ролу зор экени баарыбызга малым. Тилекке каршы аларда мамлекеттик тилдин аткарылышы эч кимди кубандырбайт. Мисалга Ош областык ички иштер башкармалыгынын 2011-жылдагы маалыматын келтирейин: – 684 документ чыгыш болгон, анын ичинен кыргыз тилиндеги 68.

– 132 документ кириши болгон, а.и. 5 документ кыргыз тилинде.

– 182 буйрук чыгарылса, анын 23ү кыргыз тилинде.

– Өздүк курам боюнча 46 буйрук чыккан, а.и. 29ү кыргыз тилинде жазылган.

– Келип түшкөн телефонограмманын саны 301, а.и. 112си мамлекеттик тилде.

– 56 билдирүүнүн 9ү кыргыз тилинде жазылган.

– КР ИИМнен 112 буйрук келип түшкөн, а.и. 6 (алтоо) гана кыргыз тилинде.

Ош ОИИБнын Катчылар бөлүмүнөн өткөн жалпы документтин саны 1528 болсо, анын ичинен 259ү гана кыргыз тилинде.

Келтирилген бул маалыматтар күч түзүмдөрүндө мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын аткарылышы солгун экенин айгинелеп турат.

Өзүбүздүн адабий мурастарыбызга кайдыгер мамилебиз жөнүндө дагы бир мисал келтирейин.

Француз акыны Баранже «Кыргыз ыры» деген ырында ээрде өскөн жоокердин ат учуруп жортуулдаганда ат жалы сапырыла ызгып, болот туягы таш аянттарды таптаганын; император, король, падыша бүк түшүп, храмдар, сарайлар (дворецтер) кыйраганын, китептер тепселип, ал жоокер Сениден үч кайтара атын сугарганын күчтүү сезимде элестүү сүрөттөйт. Демек ошол замандагы европалыктар, жалпы эле евроазиядагы көчмөндөр жортуулун кыргызга таандык экенин далилдешет. Мына ушул ырды тектешибиз казактар «Казак ыры» деп казак тилинде жарыялашты. Азыркы мезгилде казак окумуштуулары калк өмүрүн даңазалаган мындай асыл иштерди сыймык менен калкына жеткизип жатышат. А биз болсо асыл мурастарыбызга кайдыгербиз, аны танабыз, кыргызча айтканда жөн эле эндей жашоодобуз.

Өтө тездик менен өзгөрүлүп жаткан бүгүнкү ааламдаштыруу доорунда бизге окшогон майда улуттар өздөрүнүн улуттук аң-сезимин, улуттук жүзүн, демек эне тилин сактап калууга болгон аракеттерин жумшап келишет.

Маселен алсак, Латвияда тил мыйзамы кабыл алынып, буга ылайык эгер өлкөнүн бардык жарандары улутуна, ээлеген кызматына карабастан, иш үстүндө латыш тилин тийиштүү деңгээлде колдонбосо, же жеткиликтүү деңгээлде билбесе, алар олчойгон айыпка кириптер болушат. Ал эми коомдук жайларда илинген көрнөк – жарнакта кокус латыш тилин аттап өтүп, башка тилде жазылып калган болсо, жарнак ээлери 200 доллардан 400 долларга чейин айыпка жыгылышат. 2000-жылдан баштап бул өлкөдө мамлекеттик мекемелерде документтерди, арыздарды орус тилинде кабыл алуу кан буугандай токтотулган.

Өз тилине болгон жогорудагыдай сый мамиле жалгыз эле Латвияда эмес, Балтика боюндагы бардык өлкөлөрдө, Украинада, коңшулаш Казакстанда, Өзбекстанда, кыскасы Кыргызстандан башка поссоветтик бардык өлкөлөрдө мыйзам тарабынан жөнгө салынган.

Малайзия өлкөсүндө Малай улутунун өкүлдөрү 10%ды гана түзөт, бирок мамлекеттин тили малай тили, өлкөдөгү иш кагаздары малай тилинде жүргү-

зүлөт. Мындай тартипке 90%ды түзгөн башка улуттардын каршылыгы жок.

Венгерлер болсо Европанын так ортосунда көптөгөн кубаттуу тилдердин арасында Венгер тилинин жок болуп кетпегендигинин бир себеби катары, эки венгердин өз ара башка тилде сүйлөшүшүн улуттун чыккынчысы катары баалай тургандыктарын айтышат.

Ал эми Расул Гамзатовдун «Менин Дагестаным» деген китебинде «Эгер эртең авар тили жок болот десе, анда мен бүгүн өлүүгө даярмын» – деп айткан. Биз дагы ошондой принципте, ошондой ураан менен жашашыбыз зарыл.

XX кылымдын залкар жазуучусу Чынгыз Айтматов:

– «Тил жөнүндө сөз – эң оболу улут жөнүндө сөз дегендик. Кайсы улут болбосун анын түбөлүктүүлүгү тилинде» дептир. Муну эч качан эстен чыгарбашыбыз керек.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келип, СССРдин убагында орус тили кандай роль ойногон болсо, азыркы Кыргызстанда кыргыз тили так ошондой ролду ойноого тийиш. Ушундай болгондо гана мамлекеттик тил толук кандуу иштейт.

Адабияттар:

1. Кыргыз тили. №2. 11.02.2009-ж.
2. Аттокуров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ош, 2006.
3. Нурмолдо. Чыгармалар. - Бишкек, 2003.
4. Сыдыкбеков Т. Табылга. Макалалар жыйнагы. - Бишкек, 1991.
5. / Кыргыз туусу. №69. 13.09.2013-ж.
6. Жумагулов Т., Төлөбаев М. Эне тилим. - Бишкек, 2008.
7. Ташмаматов Т. (каторгон, түзгөн) Ой гүлдөрү. – Бишкек, 1991.
8. // Шоокум. №7 июль 2012-ж.
9. Ош областтык ички иштер башкармалыгынын 2011-жылдагы маалыматы.

Рецензент: филол.илим. доктору Байгазиев С.
